

Co z lidí dělá monstra
a z jiných hrdiny?

ČAS VRAHŮ

ANATOMIE ZLA A NADĚJE
20. STOLETÍ

ADOLF EICHMANN / JOSEF MENGELE
HEINRICH HIMMLER / OSKAR DIRLEWANGER
NICOLAS WINTON / SIMON WIESENTHAL
JAN PALACH / SOPHIE SCHOLL

PETR NUTIL

 GRADA®

„Ten, kdo si nepamatuje minulost, je odsouzen ji opakovat.“

- George Santayana

„Zlo není vlastnost jedinců. Je to souhra okolností, které obyčejným lidem umožní dělat neobyčejné věci - i ty nejhorší.“

- Philip Zimbardo

„Vždy se musíme postavit na něčí stranu. Neutralita pomáhá utlačovateli, nikdy ne oběti. Mlčení povzbuzuje trýznitele, nikdy ne trýzněné. Někdy musíme zasáhnout. Když jsou ohroženy lidské životy, když je ohrožena lidská důstojnost, národní hranice a citlivé otázky se stávají irelevantními. Kdekoli jsou muži nebo ženy pronásledováni kvůli své rase, náboženství nebo politickým názorům, toto místo se musí - v tu chvíli - stát středem vesmíru.“

- Elie Wiesel, projev při převzetí Nobelovy ceny míru 10. prosince 1986

„Naděje není to přesvědčení, že něco dobře dopadne, ale jistota, že má něco smysl - bez ohledu na to, jak to dopadne.“

- Václav Havel

Co z lidí dělá monstra
a z jiných hrdiny?

ČAS VRAHŮ

ANATOMIE ZLA A NADĚJE
20. STOLETÍ

ADOLF EICHMANN / JOSEF MENGELE
HEINRICH HIMMLER / OSKAR DIRLEWANGER
NICOLAS WINTON / SIMON WIESENTHAL
JAN PALACH / SOPHIE SCHOLL

PETR NUTIL

 GRADA®

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**. Automatizovaná analýza textů nebo dat ve smyslu čl. 4 směrnice 2019/790/EU a použití této knihy k trénování AI jsou **bez souhlasu nositele práv zakázány**.

Petr Nutil

Čas vrahů

Anatomie zla a naděje 20. století

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401
www.grada.cz
jako svou 10433. publikaci

Odpovědná redaktorka Mgr. Marie Zelinová
Grafická úprava a sazba Eva Hradiláková
Návrh a zpracování obálky Lucie Skořepová
Fotografie autora David Růžička
Počet stran 224
První vydání, Praha 2026
Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod a.s.

© Grada Publishing, a.s., 2026

Názvy produktů, firem apod. použité v knize mohou být ochrannými známkami nebo registrovanými ochrannými známkami příslušných vlastníků.

ISBN 978-80-271-6241-3 (ePub)

ISBN 978-80-271-6240-6 (pdf)

ISBN 978-80-271-5855-3 (print)

Obsah

Prolog	7
Úvod	13
Století světla a stínu	15
Století totalitarismu a vražedných ideologií	22
ČÁST PRVNÍ Kořeny a mechanismy zla	33
Ztráta Boha, ztráta středu	33
Faustovská předehra	35
Změna referenčního rámce aneb Svět očima druhých	38
Propaganda, manipulace a paranoidní infekce	40
Hladomor na Ukrajině	57
Sovětské gulagy	61
Holokaust	66
Vražedná Jugoslávie: Masakr na Ovčare	75
ČÁST DRUHÁ Anatomie zla	81
Adolf Eichmann, architekt holokaustu	82
Josef Mengele: Příběh Anděla smrti z Osvětimi	90
Herberts Cukurs: Z hrdiny zločincem	94
Vasilij Blochin, popravčí Katyňského masakru	98
Otto Moll, zahradník a velitel SS z Birkenau	101
Rudolf Höss, laskavý otec a válečný zločinec	105
Irma Greseová, Anděl pekla z Belsenu	108
Paul Blobel a nejhorší masakr na východní frontě	113
Heinrich Himmler: Příběh strůjce holokaustu	117
Oskar Dirlewanger, muž na špinavou práci	122
Policejní prapor 101: Obyčejní muži, z nichž se stali vrazi	126
Kielce 1946: Poválečný protizidovský pogrom	134

ČÁST TŘETÍ Anatomie naděje	139
Irena Sendlerová, zachránkyně dětí z ghetta	140
August Landmesser: Muž, který pro lásku k Židovce odmítl hajlovat	144
Vánoční zázrak 1914: Den, kdy v zákopech umlkla válka	148
Wilm Hosenfeld: Nacista, který zachraňoval Židy	151
Sophie Schollová: Hlas svědomí v srdci třetí říše	154
Jan Karski: Muž, který chtěl probudit svět	158
Józef Franczak, poslední protikomunistický partyzán	162
Nicolas Winton: Síla lidskosti	167
Simon Wiesenthal: Lovec nacistů	172
Jan Palach: Plamen, který nezhasl	175
Václav Havel: Síla bezmocných	178
Zúčtování	184
Norimberské procesy	187
Haagský tribunál: Spravedlnost po válce na Balkáně	192
ČÁST ČTVRTÁ Zlo a naděje v nás	195
Stanley Milgram: Test poslušnosti	196
Experiment Milosrdný Samaritán	200
Stanfordský vězeňský experiment	202
Hledání naděje: Co nás mohou naučit krize a proměny světa?	203
Návod k přežití	207
EPILOG A přece svítí hvězdy	215
Poznámky	218

Prolog

„Mnou vchází se do trýznivého města,
mnou vchází se do věčné bolesti,
mnou vchází se k těm, jež Bůh věčně trestá.“

– Dante Alighieri, *Božská komedie, Peklo*, Zpěv III

Na bráně Dantova pekla stojí známá slova vytesaná do kamene jako varování před vstupem na místo, kde není naděje a kde trvá jen řád utrpení a odplaty. Dante Alighieri, tento předchůdce renesance a jeden z nejvýznamnějších představitelů světové literatury, si dokázal představit peklo s přesností architekta: devět kruhů, každý určený jiné vině, každý trest zrcadlem hříchu. V jeho době šlo o morální geometrii duše a řádu.

Hieronymus Bosch, sto padesát let po Dantovi, přenesl peklo z veršů na plátno. V jeho obrazech *Zahrada pozemských rozkoší*, *Pokoušení svatého Antónína* a dalších se peklo plní barvou, hemžením a pohybem. Bosch se rozhodl opustit biblickou verzi pekla, která zdůrazňuje ohnivé tresty a zkázu, a vytvořit fantastičtější podsvětí, které se více podobalo bojovému poli. Ukazuje trestání bezbožných v pekle různými druhy mučení, které na nich démoni páchají, sama lidská těla se mění v nástroje mučení, hudební nástroje působí tormenty, ryby požírají lidi a stroje, jakési embryonální formy techniky, se zapojují do zkázy. Na obzoru temnotu zásvětí prosvěcují stále žhnoucí pekelné ohně z pecí, které nikdy nevyhasnou.

Jak Dante, tak Bosch, každý po svém, zachycují obraz nejhlubších psychologických krajin lidí své doby. Nezobrazují jen trest po smrti, ale spíš důsledky vnitřního rozkladu člověka, když se vzdá světla. Peklo každého z nich je zároveň světem, kde se morální zákon proměňuje v mechaniku šílenství: všechno strojově běží, přestože nic zdánlivě nemá smysl, a vše se opakuje v nekonečných groteskách hrůzného karnevalu.

O šest století později lidská civilizace postavila brány, které vedly do skutečných měst zatracených a míst, v nichž skutečné plameny ve věčně

rozpálených pecích požíraly těla statisíců. I nad nimi visel nápis, který vítal přichozí: „Arbeit macht frei“ – „Práce osvobozuje“. Ironie, jakou by si netroufl napsat ani ďábel sám.

Plynové komory byly navrženy pro hladký optimalizovaný chod, krematoria běžela v rytmu směn, transporty měly jízdní řád. Peklo se stalo věcí technického a logistického provozu. Bylo účinné, přehledné a organizované. Celý proces popsal Alter Fajnzylberg¹ ve vzpomínkách na Osvětim:

„Plynování trvalo asi půl hodiny. Poté se otevřely vnitřní dveře, a jakmile se komora vyvětrala, což trvalo krátce, vězni ze Sonderkommando odvěkli mrtvolu zpět do svlékárny, odkud již bylo odstraněno veškeré oblečení. Tam se mrtvolu vrstvy a postupně spalovaly v pecích. (...) Do každého z otvorů pece byly natlačeny tři mrtvolu na nosítkách s válečky. Prakticky, jakmile se pece plně rozpálily, samotné teplo hořících mrtvol udržovalo proces kremace v chodu celé týdny.“

Dante sestupuje kruh po kruhu do míst, kde vichry ženou duše hříšníků, přičemž peklo má svůj řád, svou logiku a svůj smysl. I Boschovy obrazy přes všechnu zdánlivou nelogičnost a chaos zobrazují alegorii lidského stavu s alespoň malým, nepatrným zábleskem naděje v každém z nich.

Zatímco ve starém Dantově světě ještě existuje *contrapasso*, tedy spravedlivý odraz viny v trestu, v holocaustu tenhle princip nenajdeme. Trest už nepřichází jako odpověď na hřích, ale jako důsledek narození. Z pekla reálného světa zmizela morálka a zůstala jen děsivá, byrokraticky přesná efektivita postavená na nelidskosti. A ačkoli Bosch byl vizionář mechanizovaného utrpení, teprve mnohem později se jeho obrazy staly přízračnou realitou fotografií z Treblinky, Majdanku, Osvětimi a dalších míst. A zatímco na jeho malbách pochodují groteskní přízraky s prázdnými pohledy, lidé proměnění ve věci coby odstrašující vize pekla, v nacistických táborech se tato noční můra stala peklem reality: člověk byl zbaven nejen jména a individuality, ale i tváře a stal se pouhým číslem, které se brzy proměnilo v popel.²

Dante doprovází peklem Vergilius³, antický básník symbolizující rozum, který jej vede k pochopení hříchu a možnosti odpuštění. I v nejhlubší temnotě tak pro něj existuje průvodce, smysl i poučení. Ale moderní člověk vstoupil do svého pekla bez vedení, v Osvětimi jej žádný Vergilius neprovázel.

Neexistovala žádná snadně smysluplná interpretace utrpení, jen ostré štěkávané příkazy strážných. A mlčení světa, které už neodkazuje k Bohu, nýbrž k prázdnotě po něm.

Dantova básnická teologie stojí na naději: i v nejhlubším pekle je vždy odlesk světla, protože za ním stojí řád světa, řád Boží. Ale vyhlazovací tábory ukázaly něco nového – zlo bez metafyziky. Tady už nevládl Bůh ani ďábel, jen člověk, který se zbavil odpovědnosti a s ní i lidskosti. Peklo bez Boha, bez smyslu, bez trestu. Zlo jako technický výkon.

Dante staví své peklo jako varování, Bosch jako vizi. Oba ještě věří, že trest je božskou spravedlností a zlo má podobu výjimky, hrůzného vybočení z řádu světa. Moderní doba je vyvedla z omylu: zlo se může stát rutinou. Peklo se otevřelo v srdci světa. Evropská kultura, která kdysi zrodila Danta a Bosche, došla do bodu, kdy jejich metafory uskutečnila, prožila a vtělila do reality.

Dante končí svou cestu peklem tím, že jej prostě opustí: „I vyšli jsme ven a zas viděli hvězdy.“ Bosch má hvězdy v pozadí i těch nejtemnějších obrazů. Kde vlastně byl ten váš Bůh v Osvětlení? ptali se jednou rabína Jonathana Sackse. „Byl tam v přikázání Nezapomeň,“ odpověděl.⁴

Jak bychom na takovou otázku odpověděli my? Kde je náš Bůh, nebo náš smysl? Dost možná by s námi mohly rezonovat myšlenky rakouského psychiatra Viktora E. Frankla⁵, vycházející z osobní zkušenosti z nacistických koncentračních táborů: říci ano životu i tehdy, když se z něj vytrácí lidskost, a tím znovu potvrdit, že právě člověk – ne systém, ne mechanismus, ne bolest a utrpení – má poslední slovo. To není výzva k naivitě nebo přijetí zla, ale k existenciální odvaze. Smysl totiž není něco, co dostaneme zvenčí, ale něco, co nacházíme ve vztahu ke světu – v tvorbě, v odpovědnosti, v lásce. Frankl nepopírá a nesnižuje bolest, ale tvrdí, že právě skrze ni může člověk vyrůst – pokud pochopí, že i v ní může být úkol nebo hodnota.

Dokud je v nás něco ochotného podívat se do temnoty a říct „tohle je zlo“, dokud existuje paměť a stud, dokud existuje poezie, která se nebojí sestoupit s Dantem až do nejtemnějších hloubek, dotud je naděje. A na nás je, abychom její záblesky nacházeli zas a znova.

A to je důvod, proč tentokrát píšu o zlu.

Mám totiž pocit, že ztrácíme paměť. Nejen v naší zemi, která si prošla v minulém století dvěma totalitami, se mnoho lidí začíná chovat, jako by žádná

z nich nikdy neexistovala. Zkušenost utrpení, strachu a morálního kompromisu se mění v nějakou vzdálenou, vybledlou abstrakci. Generace, která to žila, mizí, a po ní zůstává jen tenká vrstva slov – učebnicová fakta, pamětní desky, výročí. Ale zkušenost sama se vytrácí. A s ní mizí i obranyschopnost.

A když přestaneme rozumět minulému zlu, staneme se slepými vůči tomu, které se teprve tvoří, roste ve slovech, probublává v předsudcích a nenávis-ti. Tato kniha proto není ani kronikou, ani obžalobou. Je pokusem o zprávu o anatomii lidské duše v okamžicích, kdy se bortí a láme, anebo kdy se naopak zlu vzpírá.

Zajímá mě totiž ten okamžik, kdy se normální, obyčejný člověk – učitel, lékař, soused odvedle – začne podílet na zlu, které by kdykoli dřív považoval za nepředstavitelné. Zajímá mě tento mechanismus proměny, nikoli jen jeho následky, v něm je totiž skryta podstata. Proto tato kniha nese název *Čas vrahů* – není to výkřik, je to diagnóza doby, která dovolila nelidskosti stát se normou. Stejně tak mě ale v neménší míře zajímá i ten okamžik, kdy se člověk tváří v tvář i tomu nejhoršímu zlu rozhodne nepoddat se, neztratit své hodnoty, nemlčet a nerezignovat.

Věřím, že zlo – stejně jako kdykoli předtím v lidské historii – není výjimkou, ale jen pouhou dějinnou alternativou, jež se dost možná mohla i nenaplnit. Věřím, že není naším osudem a že nevzniká jen tak z ničeho, že se nerodí ani tak z šílenství jedinců, jako spíš z přizpůsobení masy. Holokaust, gulagy, politické procesy, etnické čistky – to všechno nebyly eruptivní katastrofy náhle spadlé z nebe, ale pomalé, postupné a zhusta dopředu ohlašované procesy vykonávané všehoschopnými a odsouhlasené nečinnými. A v nich se ztrácela jedna hranice po druhé, až nakonec zmizelo všechno, co člověka chrání před tou nejhlubší propastí.

Každé století má svůj způsob, jak zabíjet – a zároveň svůj způsob, jak zapomínat. A dnes se svět znovu stává hlučným a zároveň povrchním. Zlo se maskuje ironií, normalizuje, trivializuje, zpochybňuje. Když vidím, jak lehce se vrací jazyk nenávisi, jak se opět rozlišuje mezi „my“ a „oni“, jak se historie mění v cár papíru, cítím povinnost psát a alespoň pro sebe věci pojmenovávat. Ne proto, že bych měl všechny odpovědi. Ale proto, že mlčení by bylo souhlasem. Chci především sám sobě připomenout, že dějiny nejsou za námi. Že duch doby, který stvořil hitlerovské koncentrační tábory, by se snadno

mohl zrodit znovu – možná v jiné formě, ale ze stejné lhostejnosti, ze stejné touhy po jednoduchosti, ze stejné únavy z pochybností.

Psaní o zlu je nebezpečné. Pokaždé hrozí, že se člověk nechá strhnout fascinací nebo že zlo estetizuje. Proto se snažím psát bez senzace, s vědomím, že každý číselný údaj je lidský život. Uvědomuji si s plnou vážností, že každé jméno, které zmizelo v propastech zla, bylo celým jedním vesmírem. A že o zlu se nemá psát proto, aby děsilo, ale aby varovalo.

Tahle kniha proto není pokusem o vysvětlení minulosti. Je pokusem o obranu paměti a výzvou k naději.

Ta paměť je totiž dost možná to poslední, co nám zbylo mezi minulostí a jejím možným návratem.

Úvod

„Můj drahý, sladký miláčku!¹

Jednou za čas se v mém bezútěšném každodenním životě v tomto koncentračním táboře objeví malý paprsek světla. Dnes odpoledne ve čtyři hodiny jsem dostal rozkaz dostavit se k veliteli a byl jsem vyznamenán medailí (Kriegsverdienstkreuz, druhý stupeň s meči). Přestože to není vzácná pocta a přestože již vlastním cennější vyznamenání, byl jsem dojat uznáním své práce a obětavosti. Moje práce někdy ohrožuje mé vlastní zdraví, a dokonce i život, proto jsem si toho velmi vážil. (Vidíš, miláčku, že medaile přibývají pomalu jedna za druhou, aby zůstaly na hrudi tohoto hrdiny!!!) Měl jsem je dostat 20. dubna 44, na Vůdcovy narozeniny, ale nebyl jsem tu, protože jsem byl s vámi doma. Stejně pocty se dostalo i doktoru Thilovi; my tomu teď říkáme ‚tyfová medaile‘.

Když jsem se vrátil, už na mě čekali se třemi lahvemi vína a jednou lahví šampaňského. Byl jsem se skupinou příjemných lidí (Fischer, Frank, Mulsow plus jejich manželky) a pili jsme, co jsme měli. Během našeho setkání jsem také pozvedl sklenku na Rolfa a jeho milou maminku.

Zatím se mi daří dobře. Moje práce pokračuje, ale rozhodl jsem se, že chci být úplně samotářský. Berlín mi nevyhovuje. Už se cítím lépe, ale po dlouhých hodinách ve vlaku mi otekly nohy. Později se nechám zapsat do polní nemocnice na důkladné vyšetření. V Berlíně byla docela zima. Zvláště sestra Emmi se o mě dobře starala. Schade využíval každou volnou chvíli, aby se mi věnoval. Se svým šéfem jsem mohl mluvit o všem.

O své návštěvě u Lambertze jsem se ti již zmínil. Je stále stejný: předstírá, že je drzý, ale ve skutečnosti je jen plachý a zdrženlivý. Stále si nenašel žádnou hezkou dívku, i když má nezávazný vztah se servírkou. (Prosím, nech si to pro sebe a nikdy, nikdy mu neříkej, že jsem ti to řekl!)

Chci ho představit Schlickovi. Možná by ho paní Schlicková mohla seznámit s pěknými dívkami, které zná, nebo tak něco!

Jak se máš, miláčku, a jak se daří chlapci? Doufám, že je všechno v pořádku. Posílám vám oběma pusy.

Tvůj Papili.“

Tento radostný osobní dopis, v němž oznamuje, že dostal vyznamenání, napsal „Anděl smrti“ Josef Mengele 26. dubna 1944 své ženě Ireně přímo z vyhlazovacího tábora Osvětim-Březinka (Auschwitz-Birkenau). Ten den se v táboře nedělo nic zvláštního. Tedy pokud budeme za onu obyčejnost považovat typickou rutinu pro dny, v nichž sice nepřijel další z nekonečného zástupu transportních vlaků nacpaných lidmi určenými k likvidaci, ale probíhal jeho běžný, každodenní provoz.

Jak ona každodennost vypadala? V rámci svých povinností byl Mengele jedním z lékařů, kteří každý týden navštěvovali nemocniční baráky a nařizovali, aby všichni vězni, kteří se po dvou týdnech na lůžku nezotavili, byli posláni do plynových komor. Zatímco jiní táboroví „lékaři“ – Clauberg a Schumann – byli často zaneprázdněni experimenty zaměřenými na vývoj metod biologické likvidace lidí, které nacisté považovali za nežádoucí, SS-Hauptsturmführer Josef Mengele, M.D., Ph.D., se v úzké spolupráci s Institutem císaře Viléma pro antropologii, genetiku a eugeniku v Berlíně-Dahlemu zabýval výzkumem dvojčat a fyziologií a patologií trpasličího vzrůstu. Zajímal se také o lidi s odlišnou barvou duhovky a o etiologii a léčbu gangrenózního onemocnění obličeje známého jako *noma faciei*, málo prozkoumané choroby, endemicky se vyskytující u romských a sintských vězňů v Osvětimi.

V první fázi experimentů byly osoby s dědičnými anomáliemi a dvojčata předány do péče dr. Mengeleho a podrobeny všem myslitelným odborným lékařským vyšetřením. Byly také fotografovány, byly jim pořízeny sádrové odlitky čelistí a zubů a odebrány otisky prstů. Jakmile byla tato „standardní“ vyšetření dokončena, byli tito lidé zabiti smrtící injekcí fenolu do srdce, aby mohla začít další fáze experimentů: pitvy a srovnávací analýzy jejich vnitřních orgánů.

Když v ženském táboře vypukla epidemie tyfu, Mengele vyklidil jeden blok se šesti sty židovskými ženami a poslal je na smrt do plynových komor. Budova byla poté vyčištěna a vydezinfikována a obyvatelky sousedního bloku byly vykoupány, odblešeny a dostaly nové oblečení, než byly přestěhovány

do čistého bloku. Tento proces se opakoval, dokud nebyly vydezinfikovány všechny baráky. Podobné zabíjení a dezinfekce byly použity i při pozdějších epidemiích spály, spalniček a dalších nemocí. Za tyto činy byl Mengele vyznamenán Válečným záslužným křížem (druhé třídy s meči) a v roce 1944 povýšen na prvního lékaře podtábora Birkenau.

A v onu středu 26. dubna, kdy Mengele psal své ženě radostný dopis o svém vyznamenání, byl zrovna takový obyčejný den. Počasí bylo přesně takové, jaké by člověk od konce dubna ve východní části střední Evropy čekal. Převážně zataženo, se slabým deštěm a všudypřítomnou zimou, která zalézala za nehty. A ten den začínal pro ty, kteří při selekci neskončili rovnou v plynových komorách, tedy vězně nucené k otrocké práci, velmi brzy ráno, pokračoval tvrdou fyzickou prací po mnoho hodin, s velmi špatnými stravovacími a hygienickými podmínkami, často s tresty a s malou nadějí na dlouhé přežití. Ti, jimž se podařilo přežít den, měli naději, že přežijí i ten další. A možná že se dočkají i konce všech těch hrůz, kdo ví.

Soubor pracovních a vyhlazovacích táborů v Osvětimi byl osvobozen 27. ledna 1945. Podle různých odhadů bylo v tomto prostoru zmařeno 1,2-1,6 milionu lidských životů. Osvětim se stala symbolem nacistického „konečného řešení židovské otázky“, symbolem nelidskosti, institucionalizovaného násilí a genocidy. V kontextu 20. století, konkrétně dvou dominantních tváří vražedného zla, nacismu a komunismu, však jde jen o střípek z celkové skládačky destrukce.

Století světla a stínu

*„Pomatenost je u jednotlivců vzácností -
ale u skupin, stran, národů a časů pravidlem.“*

- Fridrich Nietzsche, *Mimo dobro a zlo*

Dvacáté století začínalo optimisticky - vírou, že člověk má konečně zkročení do té doby nevyzpytatelného světa na dosah. Zdálo se, že vynálezy jsou s to nahradit dřinu a utrpení, věda přinese osvětlení a rozvoj, rozum stanoví pevný řád. A zatímco se elektrické světlo šířilo do měst a domů, skutečně se

zdálo, že temnota minulosti mizí. Lidé věřili, že pokrok je synonymem dobra a že století, které začíná, bude stoletím míru, pokroku a prosperity. Na konci 19. a počátku 20. století totiž panovala v Evropě i Americe téměř nábožen- ská víra v pokrok. Lidé věřili, že technika a věda jsou cestou k dokonalé civilizaci – k světu bez hladu, bídy a nemocí. Každý nový vynález – telegraf, telefon, elektrina, automobil, letadlo, rentgen, žárovka, stroj na výrobu oceli či vakcína proti vzteklině – byl vnímán jako krok k lepšímu, osvěcenějšímu lidstvu. A zdálo se, že neexistuje hranice toho, co člověk dokáže rozumem a technickou dovedností překonat.

Zvlášť silný byl optimismus měšťanské společnosti přelomu století. Vyná- lezy přinášely komfort, spojovaly vzdálené světy a dávaly lidem pocit, že pří- roda je konečně zkrocena. Konaly se velkolepé světové výstavy – například pařížská v roce 1889, kde se Eiffelova věž stala symbolem lidského génia. Věřilo se, že války jsou věcí minulosti, že vzdělaný a technicky vyspělý svět si už nebude ubližovat. Pokrok měl být morální stejně jako materiální.

A skutečně – 20. století bylo obdobím bezprecedentního technického a vědeckého pokroku, který zásadně proměnil život lidstva. Umělá hnojiva a pesticidy umožnily zemědělskou revoluci, jež dramaticky zvýšila produkci potravin a pomohla nasytit rychle rostoucí světovou populaci. Rozvoj medicí- ny přinesl antibiotika, vakcíny, anestezii i moderní chirurgii, čímž prodloužil průměrnou délku života a snížil úmrtnost na dříve smrtelné choroby. Elek- trifikace, rozmach automobilismu, letectví a později i kosmonautiky otevřely nové horizonty mobility a poznání.

Ač se to na první pohled nemusí tak zdát, právě umělá hnojiva představují jeden z nejzásadnějších vynálezů 20. století, který změnil tvář zemědělství i celé lidské civilizace. Díky Haberovu–Boschovu procesu, jenž umožnil syn- tetickou výrobu amoniaku ze vzdušného dusíku, bylo možné poprvé ve vel- kém měřítku produkovat dusíkatá hnojiva, což dramaticky zvýšilo úrodnost půdy a umožnilo růst výnosů, který by byl bez nich nemyslitelný – lidstvo tak dokázalo uživit miliardy lidí navíc a odvrátit hlad, jenž po staletí decimo- val celé regiony. Pesticidy a herbicidy zase omezily ztráty způsobené škůdci a plevele, což přineslo stabilitu potravinových dodávek. Spolu s moderními metodami zavlažování a mechanizací zemědělství vznikl systém, který pro- měnil potraviny v samozřejmost, nikoli v privilegium.

Podobnou revoluci přinesla medicína. Objev penicilinu Alexandrem Flemingem v roce 1928 a následný rozvoj antibiotik znamenaly konec éry, kdy obyčejná infekce mohla zabít. Vakcíny vymýtily choroby, jako byly neštovice, a zachránily stovky milionů životů. Rozvoj farmakologie přinesl léky na bolesti, srdeční choroby, duševní onemocnění či cukrovku – tedy na potíže, které dříve znamenaly jistou smrt nebo celoživotní utrpení. Společně s pokroky v hygieně, anestezii a chirurgii to vedlo k prodloužení života, snížení dětské úmrtnosti a zásadní proměně kvality lidské existence. V širším smyslu tyto objevy umožnily, aby se člověk poprvé v dějinách mohl více věnovat tvoření, vzdělání a rozvoji – místo nekonečného boje o přežití.

Digitální revoluce, započatá vynálezem počítače a mikroprocesoru, změnila způsob práce, komunikace i myšlení lidí. Objev DNA položil základ moderní genetiky a biotechnologiím, které umožnily přesnější léčení i šlechtění rostlin. Společně tyto objevy přinesly nebývalou úroveň pohodlí, bezpečí a propojenosti, posílily vzdělanost i individualitu a ukázaly, že lidská tvořivost dokáže měnit svět v míře dříve nepředstavitelné.

Jenže právě technický rozvoj se stal už velmi brzy po začátku 20. století i zárodkem katastrofy.

Když roku 1914 vypukla válka, nikdo si neuměl představit její budoucí rozsah. Stroje, které před ní usnadňovaly životy, se proměnily v nástroje ničení. Kulometry, děla a jedovaté plyny industrializovaly válku v první průmyslový proces smrti. Lidé umírali po statisících a milionech a země, které se považovaly za nositele civilizace, se změnily v nekonečné hřbitovy. První světová válka byla prvním velkým zúctováním s naivitou a ukázala, že technika bez morálky vede k barbarství – a je v něm mnohem efektivnější než dřív.

Válka odhalila temnou stránku modernity: že každý vynález je dvojsečný. Že rozum a věda zbavené etiky mohou vést nikoli k osvobození, ale k sebezničení. Z ideálu pokroku se stal stroj na zabíjení, z průmyslu válka průmyslová a z člověka – pouhé číslo v nekonečném mechanismu smrti. To, co mělo být triumfem civilizace, se proměnilo v její první velké varování.

Řada historiků považuje první a druhou světovou válku za jedinou občanskou válku Evropanů. Jiní spojují druhou světovou válku s následujícími konflikty čili se studenou válkou a masakry, k nimž docházelo v rámci

dekolonizace. Navzdory bezpočtu studií paradoxně neexistuje žádný jednotný nebo aspoň široce sdílený výklad počátku všech počátků neboli příčin první světové války. Můžeme však s jistotou tvrdit, že (mocenská) paranoia v ní sehrála jednu z hlavních rolí.² Spolu se spleťtým soupeřením evropských mocností o kolonie a vliv, vyhoceným nacionalismem, vojenskými aliancemi a zbrojením. Především německé vojenské kruhy se připravovaly na preventivní válku a dá se říct, že s jistým zadostiučiněním přijaly záminku sarajevského atentátu a rakouské „odvety“ jako onu dlouho očekávanou iniciační roznětku k válce, která je skrze jejich iniciativu a očekávaný bleskový průběh dovede k vítězství nad evropskými rivaly. Realita ale ukázala jiný scénář a namísto krátké vítězné války se proměnila ve vleklý a krvavý celosvětový konflikt, který jeho strůjcům přinesl zkázu.

Se starým světem odcházely i staré hodnoty, které se zdály tak strašně svazující a nemoderní. Zakotvení hodnot v zastaralém a vyčichlém Božím řádu se proměnilo v metafyzické bezdomoví člověka, svět ztratil transcendentní orientaci, a proto byl nucen znovu objevovat etiku z vlastního nitra, bez opory v dogmatech. A byly to nové, radikálně revoluční ideologie, které poskytovaly odpovědi, ale nejen je – dávaly i smysl a víru v to, že se na jejich základě podaří vybudovat lepší svět.

Po Velké válce, které se ještě neříkalo první světová, se svět ocitl v troskách. Rozpadla se staletá impéria, vznikly nové státy, ale naděje na klid a mír se brzy ukázala více než křehká. Hospodářská krize spolu s ponížením poražených vytvořily živnou půdu pro zmatek a chaos a později pro nové modly, především pro vyhocený nacionalismus či radikální ideologie, v nichž lidé, unavení všemi těmi zmatky a proměnami světa, hledali alespoň zdání jistoty. A našli je ve vůdcích, kteří slibovali jistotu, sílu a směr.

Nacismus i komunismus vyrůstaly z téže potřeby – dát chaosu řád, strachu smysl a bezmocným nepříteli. Tyto ideologie se staly novým náboženstvím moderní doby. A stejně jako stará náboženství měly své svaté i své kacíře, své obřady i své oběti. Přesto byly od počátku pouhou utopií – jak se brzy ukázalo nejen antidemokratickou a antiliberální, ale záhy i velmi vražednou. Jak Stalinovy, tak Hitlerovy plány při střetu s realitou změnil směr k hromadnému vyvražďování nejdříve vnitřních odpůrců a nepřátel a poté celých zástupů obětních beránků.

V jednom i druhém případě zlo přestalo být osobní vinou – stalo se institucionalizovaným systémem, který dokázal proměnit obyčejné lidi v pouhé součástky smrtícího mechanismu či v jeho oběti. A ještě než zazněly výstřely druhé světové války, nejsmrtonosnějšího konfliktu v dějinách, ve stalinském Sovětském svazu umíraly miliony lidí v důsledku organizovaných hladomorů a masových poprav následujících po politických čistkách.

Rok 1939 otevřel kapitolu, která změnila vše. Druhá světová válka jako by znamenala úplný rozpad civilizace. Evropa se stala laboratoří nepoznaného rozsahu smrti. Koncentrační tábory, plynové komory, masové popravky, hladomory – to všechno se odehrávalo s přesností účetních knih. A lidé, kteří přes den zavírali dveře plynových komor, si večer sedali ke stolu se svými dětmi.

Současně na východě Sovětský svaz i nadále provozoval svůj vlastní systém teroru – gulagy, čistky, popravky. Miliony životů byly zničeny ve jménu idejí, které měly – alespoň verbálně – přinést ráj na zemi.

Technika, tenhle opěvovaný symbol pokroku, se stala i nástrojem apokalypsy. Letadla, tanky, chemie, průmyslové linky – všechno bylo podřízeno smrti, až nakonec v roce 1945 svět poznal i její novou, absolutní podobu: jadernou bombu. Hirošima a Nagasaki se staly symbolem absolutní hranice destrukce, za níž už nelze mluvit o vítězství, ale jen o přežití.

Když válka skončila, otřesení lidé doufali, že dějiny se poučily. Jenže dějiny se nikdy neučí – opakují se, jen v jiných kulisách. Svět se rozdělil na dva tábory a začala studená válka. Na jedné straně stálo otřesené přesvědčení o svobodě, na druhé utopická víra v rovnost – a mezi nimi ležel oceán strachu. Zatímco Západ rozvíjel konzumní kulturu, Východ upadal do nové formy totality. Gulagy nezmizely, pouze se staly méně viditelnými. V Asii umíraly miliony lidí v Maově Číně a v Kambodži se země proměnila v pole prolitá krví a posetá kostmi.

V této době se zlo už proměnilo a získalo subtilnější podobu – byrokratickou, mediální, ideologicky sterilní. Tichá poslušnost jako by se stala normou.

A pak přišel rok 1989. Berlínská zeď padla, Sovětský svaz se rozpadl a svět znovu uvěřil, že zlo bylo poraženo. Mluvilo se o „konci dějin“, o vítězství svobody, demokracie a rozumu. Lidé věřili, že se lidstvo konečně poučilo, že totalita, násilí a ideologie patří minulosti a že svět směřuje k jednotné, mírové a prosperující budoucnosti. Západní hodnoty se zdály univerzální –

volný trh, lidská práva, globalizace, internet a technický pokrok měly propojit národy, odstranit chudobu a vytvořit planetu, kde budou mít všichni stejnou šanci.

Euforie byla hluboká, ale krátká. Místo očekávaného „věku rozumu“ přišla éra nových nerovností, nacionalismu a informačního chaosu. Globalizace sice přinesla růst a bohatství, ale také vykořenění a ztrátu jistot. Internet, zrozený jako nástroj svobody, se stal prostorem manipulace a polarizace. Války nezmizely, jen se proměnily – z front do sítí, z armád do algoritmů. Naděje z roku 1989 se rozplynula v poznání, že dějiny nekončí – jen mění podobu. Že ani po všech katastrofách 20. století člověk stále nedokáže zkrotit své vlastní vynálezy ani své vlastní demony.

Války v Jugoslávii, genocida ve Rwandě, konflikty v Čečensku či na Blízkém východě ukázaly, že zlo nikdy nezmizelo – jen změnilo tvář a jazyk. Mís-to ideologie se naučilo používat víru, nacionalismus, mocenské zájmy. Už nepotřebovalo diktátora, stačila masa lidí, kteří uvěřili, že jednají správně.

A vyhrocený nacionalismus, jak podotýká italský psychoanalytik Luigi Zola³, „coby hnutí politické způsobuje válku. Tradiční války se kdysi vedly ve jménu panovníka či jiných významných osob. V nacionalismu naopak dostaly za úkol posunout hranice, aby byli do státu zahrnuti i nespravedlivě odloučení ‚pokrevní bratři‘. Vykoupení, k němuž vede, je často diskutabilní a generuje další konflikty. Snahy o jejich definitivní vyřešení – a to je další společný rys s paranoí – mohou vést ke sklouzávání po šikmé ploše: krok za krokem, nicméně kontinuálně, se začíná zohledňovat možnost vyhnání celých národů (etnická čistka) a nakonec i genocidy“.

Dvacáté století nebylo jen stoletím diktátorů a katů – bylo také stoletím zásadního pokroku a hrdinů. Ne těch, kteří veleli armádám, ale těch, kteří dokázali zůstat lidmi v nelidských dobách. Bylo to století obyčejných lidí, kteří se v časech strachu odvážili říct „ne“. Irena Sendlerová riskovala život, když v okupované Varšavě zachraňovala židovské děti z ghetta a ukrývala je v polských rodinách. August Landmesser zase odmítl zvednout ruku k nacistickému pozdravu – ne z politického přesvědčení, ale z lásky k židovské ženě, kterou režim považoval za nečistou. Sophie Schollová a její přátelé z odbojové skupiny Bílá růže rozdávali letáky proti Hitlerovi s vědomím, že za to zaplatí životem. Také střední Evropa měla své hrdiny – Jana Palacha,

který se upálil, aby probudil svědomí národa, anebo například Václava Havla, který z vězení a bezmoci dokázal přetavit pravdu v morální sílu. Tito lidé nechtěli slávu ani moc. Jejich síla spočívala v prosté, ale neústupné víře, že i jednotlivec má odpovědnost – že pravda a svědomí nejsou prázdná slova, ale závazek. Dvacáté století tak paradoxně ukázalo, že právě tam, kde se svět propadl do temnoty, se nejjasněji rozzářilo světlo lidskosti. Hrdinství těchto lidí nebylo výjimečné proto, že by byli nadlidé – ale proto, že zůstali lidmi, když to bylo nejtěžší.

Na konci století, které začalo vírou v pokrok, stojí člověk s největší technologickou mocí v dějinách – a také s největší morální nejistotou. Umí léčit do vesmíru, léčit smrtelné choroby, komunikovat v okamžiku s celým světem. Ale zároveň ztrácí schopnost rozlišovat pravdu od lži. V době, kdy měl rozum definitivně zvítězit nad pověrami, se vtíravě vrací antivěda spolu s iracionalitou – a s nimi víra v jednoduchá řešení, charismatické vůdce, ve spiknutí a samozřejmě v nepřátele, které je třeba nenávidět.

Populismus a dezinformace zaplnily prostor, který měl patřit svobodné diskusi. Internet, kdysi oslavovaný jako nástroj poznání a svobody, se stal zrcadlem lidských slabostí: strachu, hněvu a touhy po potvrzení vlastních předsudků. Fakta se proměnila v názory, pravda v otázku volby, autority v terče podezření. Člověk, který kdysi snil o ovládnutí světa, zjišťuje, že ztrácí vládu nad sebou samým. A že největší hrozbou už není válka mezi státy, ale rozklad schopnosti rozumět světu a jeden druhému.

Dvacáté století tak zůstává varováním. Je to století, kdy se lidé stali bohy i katy. Století, které vynalezlo antibiotika i plynové komory, atom i internet, gulag i Všeobecnou deklaraci lidských práv. Století, v němž se lidská duše zrcadlí v celé své kráse i hrůze. „Čas vrahů“ – to není jen pojmenování epochy minulosti. Je to metafora, protože zlo nikdy nepřichází jako cizí síla a není omezeno v čase. Rodí se v člověku, který se rozhodne nevidět v sobě nebo v těch druhých to podstatné.

A právě proto je nutné znovu a znovu se dívat – i do tváře těch, o nichž bylo pohodlnější mlčet. Do tváří obětí. A do tváří jejich vrahů.

Století totalitarismu a vražedných ideologií

„To je jistě hlavní problém dvacátého století: je přípustné pouze plnit rozkazy a svěřit své svědomí do rukou někoho jiného? Může člověk obejít se bez vlastních představ o dobru a zlu a odvozovat je pouze z tištěných pokynů a ústních rozkazů svých nadřízených? Přísahy! Tyto slavnostní sliby, vyslovené s chvěním v hlase a určené k obraně lidí před pachateli zla: podívejte se, jak snadno mohou být zneužity ve prospěch pachatelů zla a proti lidem!“

- Alexandr Solženicyn, *Souostroví Gulag*

„Ideologie, které stojí za tragédií komunismu a nacismu, jsou výstižně shrnuty jako vize nadřazené elity, jejíž utopické cíle posvěcují ty nejbarbarštější metody - upírání práva na život těm, kteří jsou definováni jako ‚degenerovaní paraziti a predátoři‘, a úmyslné dehumanizování obětí.“

- Vladimír Tismăneanu

Evropské 20. století poznalo především dvě tváře totalitárního vražedného zla v Evropě - nacismus a komunismus. Dopočítat se všech obětí těchto ideologií dnes není možné - odhady se různí v závislosti na metodologii, zdrojích a zahrnutých kategoriích obětí (například přímé vraždy, hladomory, pracovní tábory, oběti válečných konfliktů atd.), jde však bezesporu o vysoké desítky milionů.

Jak komunisté, tak nacisté pohrdali jednotlivcem, lidskými právy i svobodou, pěstovali kult osobnosti a uctívali své vůdce, kteří zosobňovali „pravdu“, vraždy ospravedlňovali ideou vyššího dobra, ničili tradiční struktury společnosti, rodiny, církev, vzdělání, kulturu, a vytvářeli atmosféru strachu, udavačství a konformity. Každá z těchto ideologií po svém slibovala spásu lidstvu, ale přinesly utrpení, zdecimované národy, rozvrácené společnosti a desítky milionů zničených životů.

Obě tyto ideologie vyrostly z víry, že člověka lze přetvořit, že dějiny mají jediný správný směr a že účel světí prostředky. Nacismus postavil na piedestal rasismus, zejména antisemitismus, a extrémní nacionalismus, komunismus